

3) правове регулювання здійснюється за допомогою певних правових засобів, які складають структуру механізму правового регулювання (норми права, правовідносини, акти безпосередньої реалізації та застосування права та ін.);

4) правове регулювання здійснюється тільки у межах правовідносин;

5) правове регулювання завжди спрямоване на досягнення конкретних суспільно-корисних результатів.

Правове регулювання та інші форми правового впливу у реальному житті органічно взаємопов'язані. Спеціально-юридичний вплив права практично не може існувати у чистому вигляді, він завжди певним чином поєднується з інформаційно-психологічним та виховним впливом правових норм. Саме у цьому полягає залежність правового регулювання від правового впливу. Разом з тим наведені специфічні риси правового регулювання вказують на те, що воно є окремим відносно самостійним аспектом дії права та виступає як центральна, найбільш значуща складова юридичного процесу.

Таким чином, наведене вище дозволяє зробити такі висновки:

1) правовий вплив та правове регулювання відображають процес забезпечення правом життєдіяльності суспільства;

2) правове регулювання є частиною правового впливу, тобто охоплює спеціально-юридичний вплив права на суспільні відносини;

3) розкрити співвідношення правового впливу та правового регулювання можна за допомогою багатьох критеріїв: за сферою, змістом, предметом, цілями, за часовими характеристиками, за формами їх реалізації, за правовими засобами, що використовуються, за механізмом тощо.

Список літератури: 1. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. Х., 2000. 2. Явич Л.С. К вопросу о предмете и методе правового регулирования // Вопросы общей теории советского права: Материалы научно-практической конференции. М., 1960. 3. Мельник О.М. Правове регулювання та шляхи підвищення його ефективності: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук. К., 2004. 4. Шундиков К.В. Механизм правового регулирования: Учебное пособие. Саратов, 2002. 5. Радько Т.Н. Основные функции социалистического права: Научное издание. Волгоград, 1970. 6. Дагель П.С. Диалектика правового регулирования общественных отношений // Правоведение. 1971. № 1.

Надійшла до редколегії 03.08.06

Ю. А. Холод

ПРАВОВА ДЕРЖАВА: ТЕОРЕТИЧНА КОНСТРУКЦІЯ ТА ПРАКТИКА (ІСТОРИЧНИЙ ЕКСКУРС)

Правова держава як певна теорія та відповідна практика організації політичної влади та забезпечення прав і свобод людини є одним із суттєвих досягнень цивілізації. Її загальнолюдська цін-

ність визначає сучасні установки, прагнення та зусилля щодо формування засад правової державності в Україні.

Ідея правової держави хвилювала розум передових людей завжди: і в Стародавньому світі, і в Середньовіччі, і в епоху Просвітництва, і особливо в наш час. Уявлення про державу як про організацію, що здійснює свою діяльність виключно на підставі закону, зустрічаються вже на ранньому етапі розвитку людської цивілізації. Філософи, юристи, історики незалежно від їх поглядів та від того, як вони це називали – верховенство закону, справедливість, держава загального добробуту або держава законності – завжди цікавились питанням про те, що таке правова держава, коли вона виникає та як розвивається ідея про неї, які її основні характеристики, що собою являють цілі та місія правової держави.

Зародки теорії правової держави у формі гуманістичної ідеї, як вимога відновити принцип демократизму, встановити та забезпечити свободу людей (зрозуміло, лише для представників панівного, рабовласницького класу), керуватися правом та законом зустрічаються вже у мислителів стародавніх Греції, Риму, Китаю, Індії. Так, окремі ідеї, що виражають смисл правової держави, містяться у працях Платона («Держава», «Політика», «Софіст»), Аристотеля («Політика», «Етика»), Цицерона («Діалоги»). Останній, наприклад, на питання про те, що таке держава та чиєю власністю вона є, відповідав, що вона є власністю народу, розуміючи під ним не «будь-яке об'єднання людей, зібраних будь-яким способом», а «об'єднання багатьох людей, пов'язаних згодою щодо питань права та загальними інтересами». Держава, за Цицероном, з точки зору його співвідношення з правом, є «сукупний (колективний та спільний) правовий устрій» [1, с.366].

Політико-правові ідеї та інститути Стародавньої Греції та Риму, античний досвід демократії, республіканізму та правопорядку справили значний вплив на формування численних теоретичних уявлень, а потім і практики правової держави.

Важливою, хоча деякою мірою і проміжною віхою між античністю та Новим часом у розвитку державознавчих та правознавчих ідей стала християнська історіософська концепція Нового Заповіту. Принциповим її досягненням став постулат упокорення державі не через острах, а за внутрішнім переконанням. Йдеться, насамперед, про державу, влада якої дотримується християнських чеснот справедливості, є провідником волі Божої, а не свавілля чи тиранії гріховної людини. Разом з тим, це своєрідний проєкт теократії, тобто держави, де гарантією дотримання прав виступає не стільки держава, скільки Закон Божий, яким вона керується.

В історичному ракурсі виникнення формули «правової держави» пов'язано з гуманістичними ідеями епохи Відродження, роз-

квітом школи природного права, котра виступила поборницею закріплення у законі гуманних, загальнолюдських цінностей. Цей процес розробки та висування державі певного «правового рахунку» обумовлювався в кінцевому підсумку закономірностями соціально-економічного розвитку.

В умовах нічим не обмеженого абсолютизму королівської влади, свавілля бюрократичної адміністрації та поліції, всесія феодално-монархічної державності народжуваний клас буржуазії та представники її інтересів виступали за обмеження правом, законом цього всевладдя. Ліберально-гуманістичний характер вимог введення режиму «правової держави» визначався перш за все тим, що під захист права від свавілля влади брався індивід. Мова йшла про встановлення законом межі втручання державної влади у приватну сферу, з одного боку, та про надання індивіду статусу громадянина, суб'єкта права, з іншої. Необхідність загнуждування державної влади правом та визволення робочої сили з пут феодално-кріпосницьких відносин виступала як об'єктивна потреба нового економічного ладу.

Біля витоків нових державознавчих ідей стояли такі різні, але неординарні постаті як Н. Мак'явелі та Ж. Боден. У своїх працях вони обстоювали постулат рівності людей перед законом, що сприймалося як виклик середньовічній феодалній традиції, побудованій на жорсткій ієрархійній системі.

Подальший розвиток концепції правової держави пов'язаний з іменами цілої плеяди видатних мислителів та прогресивних діячів: Г.Гроція, Б. Спінози, Т.Гоббса, Д.Локка, Ш. – Л.Монтеск'є, Д.Дідро, П.Гольбаха, Т. Джеферсона.

Значні особливості мав генезис німецької доктрини «правової держави», яка на межі XVIII–XIX ст.ст. спиралася на досить розповсюджені ідеї школи природного права та формулювалася, перш за все, як ідея пов'язаності держави правом, його основними, моральними засадами. Ідея «правової держави» була започаткована працями І. Канта та Г.В.Ф. Гегеля; її спеціальні юридико-правові розробки є у Альтузія, Пуффендорфа, Вольфа.

Засновник німецької класичної філософії І.Кант заклав підвалини сучасної концепції «правової держави» (хоча у Канта відсутній цей термін, але ідея правової держави виходить із всієї його концепції про право та державу). На думку філософа, справжнє призначення права полягає у надійному гарантуванні для людської моральності того соціального простору, у якому вона могла б нормально себе виявити, де могли б безперешкодно реалізуватися свобода і громадянська рівність індивідумів. Держава, за Кантом, є об'єднання великої кількості людей, які підкоряються правовим законам [2, с.232]. Найкращою державою він вважає республіку як правовий союз (але не як форму правління). Головне

завдання держави, де суверенітет належить народу, полягає, за Кантом, у тому, щоб охороняти та гарантувати права та свободи громадян. Держава, стверджує філософ, повинна будуватися на засадах взаємної відповідальності особи та держави. Держава та громадянин – рівні суб'єкти прав. Діяльність держави ґрунтується на правових законах, а ці закони, у свою чергу, повинні відповідати правовим принципам, суть котрих складають природні права людини.

Для більш досконалої організації суспільства з метою встановлення загального блага та захисту прав особи Кант пропонує встановити принцип розподілу влади. Однак замість «рівноваги» влад він висуває принцип їхньої координації та взаємодоповнення, за яким законодавча влада зберігає певний пріоритет перед владою виконавчою.

Ліберальні традиції кантівського вчення про права та свободи людини та громадянина, ідеї Канта про правову державу та правовий закон відіграють та продовжують відігравати величезну роль у філософії права та практиці державно-правової організації суспільства.

Для іншого представника німецької класичної філософії – Г.В.Ф. Гегеля правові закони та правова держава – це дійсність, тобто практична реалізованість розуму у певних формах буденного існування людей. У цьому смисл того, що, за Гегелем, дійсність розумна; таку розумну дійсність він називає також ідеєю, котру не слід змішувати з ідеалом.

Людина не народжується вільною, як вважав Руссо. Людина, за думкою Гегеля, вільна саме як духовна істота. Вільна людина та вільні установи формуються лише у ході тривалого історичного розвитку, у процесі якого людина формує себе самого як вільну сутність та свій світ свободи, права та держави. У цьому сенсі всесвітню історію Гегель характеризує як прогрес у пізнанні людиною свободи – прогрес як у сенсі поглиблення пізнання людиною об'єктивної істини, так й у плані об'єктивації (практичної реалізації) досягнутих ступенів свободи у формі права та держави.

Право, за Гегелем, є «царством реалізованої свободи, світ духу» [3, с.31]. Держава, згідно з Гегелем, це також право, а саме – конкретне право (вся система права, що містить у собі визнання всіх інших, більш абстрактних прав – прав особи, сім'ї та суспільства). З тією обставиною, що у цій діалектичній ієрархії прав держава як найбільш конкретне право перебуває на вершині правової піраміди, пов'язано гегелівське піднесення держави над індивідами та суспільством.

Необхідно відмітити наступну особливість історії виникнення та розвитку німецької доктрини «правової держави». Споріднена їй англосаксонська формула «панування права» була проголошена

у США зразу як конституційний принцип та спиралася на вже існуючі державно-правові інститути, які у тій чи іншій мірі створювали платформу для її теоретичного обґрунтування. В іншій правовій та політичній ситуації виникла ідея «правової держави» в Німеччині. Ні державні, ні правові системи у дрібних князівствах Німеччини не мали жодних передумов для формулювання достатньо цілісної концепції. За цих умов вона виникла як «повстання розуму» проти свавілля абсолютизму, як політична реакція проти безправ'я «вірнопідданих». Формула «правової держави» була антиподом «поліцейської держави», контроверзою адміністративного свавілля [4, с. 163].

Таким чином, в умовах переходу від феодалізму до капіталізму та виникнення нового соціально-політичного ладу, розвитку нового (антифеодального, світського, антиклерикального) юридичного світогляду, критики феодального свавілля та беззаконня, утвердження ідей гуманізму значно актуалізувалася тема про пошук державно-правових конструкцій (розподіл державної влади, конституціоналізм, верховенство закону), спрямованих проти узурпації публічної політичної влади та її безвідповідальності перед суспільством.

Для оцінки значення концепції «правової держави» необхідно враховувати завжди існуючу різницю між розвитком самої ідеї, теоретичною її розробкою та її державно-правовим та політичним буттям. У зв'язку з цим, вважається за необхідне проаналізувати проблему співвідношення правової та поліцейської держави, яка в конкретних історичних реаліях Європи передувала першій.

Поліцейська держава (найбільш завершений вигляд як у теорії, так й на практиці отримала у Пруссії) виникає в Європі у період історичного розвитку, відомого під назвою освіченого абсолютизму. Ця держава була одним із різновидів секуляризованої абсолютної монархії, яка обґрунтовувалася теоріями природного права та суспільного договору, згідно з якими монарху надавалася влада над його підданими з метою забезпечення загального блага. Завдання адміністрації в поліцейській державі полягало в тому, щоб створити дійовий громадський порядок (поліцію). Центром влади в такій системі була абсолютна монархія, яка керувала з центру раціонально організованою ієрархією органів управління. Компетенція таких органів залишалась невизначеною, оскільки чиновники, які здійснювали волю монарха, були вільними від будь-яких правових обмежень, як і сам монарх. У поліцейській державі «урядова влада визначалася не стільки правовими нормами, скільки міркуваннями доцільності» [5, с.4].

Характерною властивістю поліцейського режиму була неймовірна регламентація громадського життя, дріб'язкова, настирлива опіка над підданими. Політична філософія, що панувала в епоху поліцейської держави та була його теоретичним обґрунтуванням,

відома під назвою евдемонізму. Найбільш видатний її представник Х.Вольф убачав мету держави у забезпеченні народного добробуту, народного щастя. Останнє розумілося в необмеженому та невизначеному смислі. На перший план висувався матеріальний бік і матеріальний добробут, сила та багатство. Визначаючи щастя метою особистого та державного життя, Вольф та його школа вважали засобом досягнення цієї мети самовдосконалювання особи та держави. Для Вольфа мораль була наукою про досягнення індивідом свого щастя, політика – теоретичним обґрунтуванням досягнення щастя державою. Х. Вольф вважав, що держава повинна турбуватись про те, щоб у громадян було достатньо засобів для існування і, в такому випадку, мета виправдовувала будь-які засоби її досягнення [5, с.5].

Досліджуючи феномен поліцейської держави, Б.А. Кистяківський дійшов до висновку, що держава «посідає місце народу, розглядає себе як самоціль та перетворює народ у підпорядкований засіб. Найбільш яскраво це виявляється в абсолютно-монархічній державі, де держава визнає себе не тільки самоцілью, а й єдиною можливою метою в суспільній свідомості людей, намагається перетворити народні маси у знаряддя для здійснення своїх завдань» [6, с.481].

Прийнято вважати поліцейську державу повною протилежністю державі правовій, деякою історичною випадковістю. З таким твердженням можна погодитися лише у певній мірі. Поліцейська держава, виконавши свою місію, поступилася місцем, звичайно, не без боротьби, правовій державі. З огляду на об'єктивний діалектичний закон єдності та боротьби протилежностей, можна стверджувати, що правова держава багато сприйняла з ідейного арсеналу поліцейської держави. Так, право на гідне людське існування оголосили природним правом не ліберальні теоретики, а саме ідеологи поліцейської держави, зокрема Х.Вольф. У контексті загальнофілософської та юридичної суперечки щодо поліцейської та правової держави, співвідношення та спадковості цих двох форм політичної організації суспільства як в конкретних історичних реаліях, так й у загальносоціологічних побудовах різних філософських напрямів уявляється, що й соціальна держава своїми теоретичними підвалинами має державу як правову, так і поліцейську. Від першої вона сприйняла цінність прав людини, ідею свободи, від іншої – ідею гідного існування.

Список літератури: 1. Общая теория государства и права. М., 1988. 2. Кант И. Метафизические начала учения о праве // Сочинения. В 6 т. М., 1965. Т. 4., Ч. 2. 3. Гегель Г.В.Ф. Сочинения. В 14 т. М.-Л., 1929-1958. Т. 7. 4. Ледях И.А. Теория правового государства // Из истории политических учений. Сборник материалов. М., 1976. 5. Гессен В.М. Лекции по полицейскому праву. Спб., 1907. 6. Кистяковский Б.А. Социальные науки и право: Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. М., 1916.

Надійшла до редколегії 18.08.06